

УДК 323.22 + 328.123 + 328.18
<http://orcid.org/0000-0003-1261-3667>
<http://doi.org/10.5281/zenodo.580277>

В. М. Кольцов

ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ В АВТОКРАТИЧНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ РЕЖИМІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИОКРЕМЛЕННЯ ТА ПОЗИЦІОНУВАННЯ

Проаналізовано теоретико-методологічні особливості виокремлення і позиціонування політичної опозиції в автократичному політичному режимі. Аргументовано, що політична опозиція в автократичному політичному режимі може бути як формалізованою або навіть інституціоналізованою, так і неформалізованою. На цьому фоні запропоновано дистинкцію політичної опозиції в умовах демократії та автократії, а також визначено основні функції політичної опозиції в умовах автократичного режиму. Підтверджено, що автократичний режим може генерувати два види поступок політичній опозиції – матеріальні (більше властиві для парламентської опозиції) і правові (більше притаманні для позапарламентської опозиції). Виявлено, що вибір конкретного типу поступок політичній опозиції в автократії залежить від способу інституціоналізації політичної опозиції.

Ключові слова: опозиція, політична опозиція, автократичний політичний режим, влада, поступки політичній опозиції.

В. М. Кольцов

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ОППОЗИЦИЯ В АВТОКРАТИЧЕСКОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ РЕЖИМЕ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЫДЕЛЕНИЯ И ПОЗИЦИОНИРОВАНИЯ

Проанализированы теоретико-методологические особенности выделения и позиционирования политической оппозиции в автократическом политическом режиме.

В статье акцентировано внимание на идеи, что присутствие или отсутствие юридической или незаконной политической оппозиции - критерий для классификации любого общества как либеральным или диктаторским, демократичным или деспотичным. Аргументировано, что политическая оппозиция в автократическом режиме может быть как формализованной или институционализированной, так и неформализованной. На этом фоне предложено дистинкцию политической оппозиции в условиях демократии и автократии, а также определены основные функции политической оппозиции в условиях автократического режима. Подтверждено, что автократический режим может генерировать два вида уступок политической оппозиции – материальные (более характерны для парламентской оппозиции) и правовые (более характерные для внепарламентской оппозиции). Выведено, что выбор конкретного типа уступок политической оппозиции в автократии зависит от способа институционализации политической оппозиции.

Ключевые слова: оппозиция, политическая оппозиция, авторитарный политический режим, власть, уступки политической оппозиции.

V. Koltsov

**POLITICAL OPPOSITION IN AUTOCRATIC POLITICAL REGIME:
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FEATURES OF ISOLATING
AND POSITIONING**

In the article the attention is focused to ideas that the presence or absence of legal or illegal political opposition is the criterion for the classification of any society as liberal or dictatorial, democratic or autocratic. The article is dedicated to analyzing the theoretical and methodological features of isolation and positioning of political opposition in autocratic political regime. The author argued that political opposition to the autocratic political regime may be formal (institutionalized) or informal. Based on this, the researcher proposed a distinction of political opposition in democracy and autocracy, and determined the basic features of political opposition in terms of autocratic regime. It was confirmed that autocratic regimes can generate two types of concessions to political opposition – i.e. material (more common for parliamentary opposition) and legal (more common for extra-parliamentary opposition). The article found that the choice of a particular type of concessions to political opposition depends on the institutionalization of political opposition in autocracy.

Key words: opposition, political opposition, autocratic political regime, power, concessions to political opposition.

Постановка проблеми. Теоретико-методологічне й емпіричне детермінування дослідження політичної опозиції визначається співвідношенням цієї проблематики із типами політичних режимів, у яких функціонує політична опозиція. Річ у тім, що взаємовідносини між політичною владою та політичною опозицією залежать від характеру політичної системи та типу політичного режиму [2] – демократичного, авторитарного (авторитарного чи тоталітарного) і гібридного, – а тому по-різному впливають на розуміння сутності, призначення та типів політичної опозиції. Це значною мірою корелює із зауваженням Г. Іонеску та І. де Мадаріаги [13, с. 16], а також С. Ловсон [14, с. 192], згідно якого наявність чи відсутність легальної або нелегальної політичної опозиції є критерієм класифікації будь-якого суспільства як ліберального чи диктаторського, демократичного чи авторитарного. Однак це доволі часто заперечує хибний постулат, згідно якого політична опозиція обов'язково не властива для недемократичного політичного режиму. Відповідно, дослідницькою проблемою представленої розвідки є оцінювання особливостей

співвідношення та взаємовпливу політичної опозиції і автократичного політичного режиму.

Аналіз актуальних досліджень. Заявлена наукова проблематика знайшла відображення передусім у дослідженнях таких вчених, як Х. Албрехт, Л. Андерсон, Е. Аспіналл, Дж. Ганді, Г. Гаусе, К. Гріне, Б. Гродські, К. Конрад, Ж. Лека, Х. Лінц, Е. Луст-Окар, Б. Магалоні, Б. МакЛеннан, Х. Маттес, А. Пшеворські, Дж. Франклін, С. Хагберг, Е. Шилз та інші. Натомість, проблематика побіжно розглядалась у дослідженнях таких науковців, як А. Алесіна, Г. Берестова, Н. Бермео, Ч. Боікс, Дж. Браунлі, Б. Буено де Месквіта, Л. Вайтхед, С. Валенсуела, Н. ван де Валле, Л. Вей, Р. Вінтробе, Б. Геддес, М. Говард, К. Давенпорт, Р. Даль, Дж. Ді Палма, В. Зартман, У. Ільницька, Г. Іонеску, Дж. Капочія, Л. Котова, С. Левіцькі, С. Ловсон, Б. Магалоні, І. де Мадаріага, С. Майнварінг, Г. О'Доннелл, Р. Перотті, Дж. Прідхем, Ф. Роесслер, Дж. Сарторі, А. Скедлер, Д. Солінджер, А. Степан, Дж. Такер, Дж. Фірон, О. Чижова, Ф. Шміттер та інші.

Метою статті є визначення основних теоретико-методологічних особливостей виокремлення і позиціонування політичної опозиції та її взаємовпливу на політичну владу в автократичному політичному режимі.

Виклад основного матеріалу. З'ясовуючи теоретико-методологічні особливості виокремлення і позиціонування політичної опозиції в автократичному режимі, на перший погляд очевидно, що специфікою автократій є той факт, що опозиція в них має антагоністичний характер, адже і політична влада, і політична опозиція не визнають права один одного на існування [2]: політична влада придушує і переслідує політичну опозицію, а політична опозиція намагається повалити існуючу політичну владу. Це зумовлено тим, що політична влада часто забороняє політичну опозицію та протестні рухи (навіть піддає їх репресіям та примусу) або ж можливість ними контролювати здійснення влади і навіть брати участь в боротьбі за владу [4]. У такому зрізі політика і політичний процес є сферою жорсткого протистояння влади й опозиції, причому остання часто є нелегальною й

антисистемною, а, натомість, у своїй діяльності керується не законом, а мораллю і свідомістю громадян. Відповідно, політична опозиція в автократії часто повинна вести підпільну боротьбу з існуючим політичним режимом чи відкрито вдаватися до крайніх заходів – протестів із ціллю скидання існуючої влади.

Тому іманентною характеристикою опозиційної діяльності в автократичному режимі є протестність, спрямована на конструктивізацію/оздоровлення політичного процесу або внесення деструктивного елементу в механізми прийняття політичних рішень. У цьому сенсі передусім йдеться про невідповідальну політичну опозицію, яка в своєму прагненні скинути уряд (владу) використовує всі засоби без жодних (у тім числі моральних) обмежень, що загалом дискредитує державні інститути. Але результатом такої боротьби в умовах автократичного режиму традиційно є фіаско політичної опозиції: або на підставі зменшення її авторитету серед населення, або на підставі переслідування з боку правлячої еліти, або на підставі притягнення до кримінальної відповідальності. З іншої сторони, деструктивна та безвідповідальна політична опозиція в умовах автократичного політичного режиму зазвичай не сприяє чи вкрай помірно сприяє демократизації суспільства і політичної системи. Натомість, її діяльність часто ґрунтується на критиканстві та популізмі, спрямованих на повне заперечення існуючої політичної системи і дискредитацію сил при владі [1].

Водночас, іншим варіантом атрибутизації політичної опозиції в автократичному режимі може бути її формалізація або навіть інституціоналізація. Часто трапляється так, що у недемократичних режимах опозиція не тільки існує, однак і є стійким явищем. Відповідно, доволі поширеною є думка Дж. Франкліна [8], згідно якої навіть незмагальні політичні режими і їхні владно-політичні інститути не спроможні чи не бажають запобігати не лише появі, але й інституціоналізації (тривалому існуванню) політичної опозиції у формі політичного активізму, який оспорює

політичну владу. Це з значною долею правдивості доводить висновок Б. МакЛеннан [18, с. 384], яка зауважує, що класичні теоретизації політичної опозиції і згенерована на цій підставі традиція її дослідження зумовлені намаганням уникнення складностей порівняння змагальних і незмагальних режимів. Річ у тім, що перші наукові розвідки проблеми політичної опозиції в умовах автократії були детерміновані переходами від такого політичного режиму до демократії та лише згодом почали артикулюватись саме на патернах недемократичності. Подібного висновку доходять Х. Албрехт [3; 4], Л. Андерсон [5], Е. Аспіналл [6], Б. Гродські [12], Ж. Лека [15], Х. Лінц [16], Е. Луст-Окар [17] та інші науковці, які аргументують, що політична опозиція, щоправда на підставі інших механізмів, може бути не лише притаманною, а й інституціоналізованою не тільки в умовах демократії, а і в гібридних і автократичних режимах. Однак з тією відмінністю, що про політичну опозицію в умовах недемократичних режимів звикло розмірковують на підставі дистинктивного розуміння політичної змагальності (не обов'язково як гри з нульовою сумою як в умовах демократій), а також на підставі інших механізмів її інституціоналізації і функціональності, зокрема спрямованості на політичну комунікацію та підтримку держави.

У цьому контексті політична опозиція в умовах автократії усереднено відмінна від політичної опозиції в умовах демократії хоча б тим, що: а) відрізняється предмет її політичного оспорювання: в демократії – це політична влада у формі уряду, а в автократії – це політична влада у формі впливовості/потужності чи сили, – внаслідок чого причиною краху демократії є відсутність політичної опозиції, а причиною краху автократії – прихід політичної опозиції до влади; б) різняться «коди» її політичного оспорювання: в демократії політичні актори розходяться на підставі історично сформованих ідейних та ідеологічних атрибутів і соціополітичних поділів на лівих, центристів і правих, комуністів і капіталістів, республіканців і демократів тощо, а в автократії – на підставі штучно згенерованих в еkleктичній манері, а також часто

неідеологічних/надідеологічних і мінливих конструкцій політичного протиставлення; в) не співпадає міра примусу і формально-правової регулятивності зі сторони владно-політичних інститутів до політичної опозиції: примус відносно політичної опозиції значно вищий за умов автократії, але формальне регулювання політичної опозиції більш детерміноване за умов демократії [19, с. 183], що узагальнено детермінує той факт, що рівень антисистемності опозиції значно вищий в умовах автократії; г) не корелюють характер антисистемності політичної опозиції: в демократії вона є антидемократично-орієнтованою, а в автократії – демократично-орієнтованою, але загалом політична опозиція в автократії не обов'язково демократично-орієнтована, а політична опозиція в демократії антисистемна не тільки внаслідок того, що вона антидемократично-орієнтована (хоча традиційно є передвісником та індикатором політичної кризи в демократії); д) відрізняється інституційна структура владно-опозиційних відносин: в демократії вони значно краще оформлені, структуровані та формалізовані й значно менше інформалізовані, а тому і більш змагальні, аніж в автократії; крім того, в демократії вони традиційно оформлюються через партії, а в автократії – через інші організаційні форми політичної боротьби; е) відмінним є рівень легальності політичної опозиції: в демократії легальність є обов'язковою передумовою існування і взаємного визнання політичної влади й опозиції (хоч може функціонувати і легальна чи нелегальна антисистемна опозиція), що не обов'язково властиво для автократії, де опозиція може функціонувати і поза нормами закону.

Причому, «легальність» чи «нелегальність» політичної опозиції в умовах автократії не обов'язково аргументує наявність чи ненаявність мінімальної згоди з боку політичної влади з приводу самого факту існування політичної опозиції. Річ у тому, що влада може трактувати «легальність» чи «нелегальність» політичної опозиції як одну зі стратегій її стримування [3]. Пояснення в тім, що автократії у контексті взаємин політичної влади та політичної опозиції не є статичними, а змінюються у фазах політичної

лібералізації та делібералізації, які впливають на ступінь включеності політичної опозиції у політичний процес. Як наслідок, політична опозиція в одному автократичному випадку є «включеною» у процес прийняття владно-управлінських рішень та діяльності політичних інститутів, а в іншому автократичному випадку – ні й піддається придушенням та примусу.

Це аргументує, що чим більш інклюзивним є автократичний політичний режим, тим більш витонченими й ускладненими є варіанти політичної опозиції в ньому. А вони, у свою чергу, на думку Х. Албрехта [3], поділяються на лояльну до режиму політичну опозицію, «толеровану» політичну опозицію і антисистемну політичну опозицію. Перша komponує легалізовані політичні партії та рухи, які перейшли до опозиційності за часів доавтократичних реформ, але не заборонені в межах автократичного режиму. Друга виникає в суспільстві й незалежно від держави, яка однак їх контролює, кооптує та піддає примусу, а тому в цілому перешкоджає появі автономного політичного суперника (який традиційно захищає принципи та цінності демократії). Нарешті, третя детермінується нелегальними спробами боротьби проти автократичного політичного режиму, за що традиційно піддається переслідуванням і навіть репресіям. Їх синтезує той факт, що політична опозиція в умовах автократії (на відміну від демократії) не має можливості стати владою.

Суплементарно, лояльна режиму політична опозиція відрізняється від фракцій уряду, а антисистемна політична опозиція – від дисидентства й опору. Більше того, існування політичних акторів, які входять до лояльної до режиму і «толерованої» політичної опозиції, є необхідною умовою її «включення» у процес прийняття владно-управлінських рішень і діяльності політичних інститутів та політичної лібералізації автократії. Натомість, зменшення активності або зникнення такої політичної опозиції (що в реальній політиці відбувається дуже часто) свідчить про збільшення репресій та обмежень щодо соціального і суспільно-політичного активізму й про політичну делібералізацію автократії. Відповідно, представники політичної

опозиції, які є носіями автономної політичної участі, стикаються із дилемою автократичного інституційного середовища, адже політичні режими зазвичай намагаються мобілізувати всі відповідні політичні, фінансові й ідейні ресурси, які політична опозиція потребує для залучення підтримкою населення [11, с. 756].

У свою чергу, в своєрідній пастці суспільно-політичної радикалізації [3], тобто перед дилемою вибору, опиняються і самі люди, які змушені вирішувати з-поміж владою та політичними групами, що піддаються державним репресіям. Для політичної опозиції ж це означає вибір серед таких варіантів, як: перетворення у збройний опір або дисидентство (із автоматичним посиленням репресивного апарату); зсув у поле діяльності лояльної до режиму або «толерованої» політичної опозиції (із автоматичним послабленням підтримки опозиційних груп у населенні, зокрема в тієї його частини, яка не підтримує політичний режим); зміщення до своєрідної «сірої зони системної лояльності» до політичного режиму, тобто оформлення або лояльної, або антисистемної ситуативної політичної поведінки (коли антисистемні вияви політичної опозиції не є окремішніми, а поєднуються з лояльними [17, с. 68]). Це у комплексі детермінує, що політична опозиція в умовах автократичного режиму є дистинктивно відносною категорією, бо ґрунтується на реальності і фасадності, поведінці та дискурсі, офіційності та підпільності, ідеології та прагматичності.

Причому, дистинктивність політичної опозиції за умов автократії виявляється і в її призначенні, яке, з однієї сторони, окреслюється протистоянням між політичними акторами при владі та не при владі, а з другої сторони – сприянням стабільності політичної системи. Це змушує науковців, зокрема Х. Албрехта [3; 4], виокремлювати кілька основних функцій політичної опозиції в умовах автократичного політичного режиму: а) репрезентативну – спрямовану на представництво інтересів тих членів суспільства, які не є при владі; б) легітимізаційну – генеровану потребою перевірки та збільшення легітимності й «інклюзивності» політичного режиму

та загалом політичної влади інтернально (населенням держави) й екстернально (міжнародною спільнотою й іншими державами) та потребою залучення додаткової «політичної ренти»; в) оспорювальну – зумовлену потребою організації конкуренції та перевірки ступеня, форми й інтенсивності суспільного гніву («пульсу народу»), зокрема у його конфронтаційному вигляді, а відповідно і потребою кооптації представників певних соціальних груп, які не представлені у структурі політичної еліти; г) модеруючу – спричинену завданням дерадикалізації внутрішнього опору автократичному режиму та його переведення в контрольовану площину і помірковану форму.

Така кореляція одночасно суперечливих (на перший погляд) завдань політичної опозиції в умовах автократії – зокрема боротись за владу й гарантувати стабільність політичного режиму – зумовлена врахуванням стратегій поведінки як політичної опозиції, так і політичної влади. Стосовно стратегій першої найбільш цікавим є питання про те, чому політична опозиція «грає за правилами» режиму, навіть коли не має жодних шансів отримати і здійснювати владу. Відповідаючи на це питання, Дж. Ганді й А. Пшеворські [9, с. 14] виокремлюють два сценарії: перший, коли опозиція в автократичному режимі представлена у легіслатурі й тому звикло має можливість переслідувати свої інтереси та цінності і надіятись на перетворення диктатури зсередини; другий, коли політична опозиція в автократичному режимі не представлена у легіслатурі та не бачить можливості припинення диктатури в доступному майбутньому, а тому віддає перевагу не нескінченному очікуванню, а обмеженому впливу. Додатковим доказом цього слугує той факт, що в автократії політична опозиція може брати або не брати участі у виборах. Більше того, навіть коли вона бере участь у виборах, відкритим є питання «як»: самостійно/розпорошено чи з іншими представниками опозиції, з метою повалення автократичного режиму чи отримання поступок від нього тощо. Суплементарними є сценарії поведінки політичної опозиції після її поразки на виборах, адже: із однієї

сторони, політична опозиція може ненасильницьким або насильницьким шляхом мобілізуватись проти політичного режиму; із другої сторони, політична опозиція може мобілізуватись проти політичного режиму, але з метою поступової кооптації в політичну владу.

Відповідно, усередненим є розуміння, що політична опозиція в автократії повсякчас стикається з координаційно-стратегічними дилемами. Так, до прикладу, в передвиборчому зрізі політична опозиція спроможна делегітимізувати політичний режим лише у тій випадку, коли якщо не всі, то хоча б більшість опозиційних сил погодиться залишитись осторонь виборчого процесу чи виступить у ньому єдиним «фронтом». Натомість, у поствиборчому зрізі політична опозиція може це зробити тільки тоді, коли вона буде єдиною на «вулиці». Але досягнути такого результату вкрай складно, адже на підставі недовіри і невпевненості у виборі стратегії (через що потенційно генерується проблема зобов'язань та диверсифікується розуміння предмету домовленостей), що значно залежить від інституційно-процесуального середовища політичного режиму, потенціал коаліційності різних частин політичної опозиції в умовах автократії є вкрай низьким [10].

Підсумком є усвідомлення факту, що політична опозиція в умовах автократії не отримує або майже не отримує жодних переваг від того, що вона є опозицією, хоча обмежено впливає на рівень демократичності режиму та перспективи його соціально-економічної і політичної модернізації. Відповідно, політична опозиція в умовах автократичного режиму є «керованою». У цьому водночас проявляється й парадокс політичної опозиції в автократії, адже, на відміну від демократії, де політична опозиція з метою отримання влади повинна конкурувати із іншими політсилами, в автократії для цього всі опозиційні політичні сили, які виступають проти режиму, повинні не конкурувати, а об'єднатись між собою. Це значною мірою аргументує, що вибори є інструментом збереження автократії, адже вони генерують дисперсію між політсилами на підставі їхньої природної конкуренції між собою [10].

А тому значно складнішими є сценарії впливу політичної влади на політичну опозицію в автократичних політичних режимах. Значною мірою вони залежать від типу самої політичної опозиції в умовах автократії – зокрема парламентської чи позапарламентської, – та способу її включення або невключення у політичний режим. Як зауважує К. Конрад [7], автократи/диктатори (центри політичної влади) враховують щонайменше два види поступок політичній опозиції – матеріальні (які більше властиві для парламентської опозиції) та правові (які більше притаманні для позапарламентської опозиції). Вони особливо критичні у випадку, коли політична опозиція (на відміну чи водночас з певними групами політичної еліти) становить загрозу політичній владі автократів, зокрема коли влада останніх ґрунтується на певних коаліційних домовленостях або різносторонній підтримці. Річ у тім, що підтримку диктаторам можуть гарантувати прихильники як «жорсткої», так і «м'якої» політичної лінії, що традиційно мають вкрай різні погляди на те, як треба реагувати на вимоги політичної опозиції. Так, прихильники «жорсткої» лінії зазвичай оцінюють вимоги опозиції як опір та намагаються його придушити, а прихильники «м'якої» лінії апелюють до потреби надання політичній опозиції мінімальних поступок. Результатом є те, що автократи зазвичай реагують на дії політичної опозиції у формі «суміщення» репресій і різних видів поступок.

Причому, вибір конкретного типу поступок політичній опозиції в автократії залежить від способу інституціоналізації політичної опозиції, який забезпечує автократів/диктаторів важливою інформацією про уподобання різних видів поступок, від оцінювання витрат, пов'язаних з їх наданням, та від фінансового забезпечення політичної опозиції [17]. Додаткове значення в умовах автократії має врахування типу політичної опозиції, зокрема, як аргументовано вище, лояльної до режиму, «толерованої» режимом і антисистемної, а також, як вказує К. Конрад [7], потенційної, партійної та законодавчої. Потенційна політична опозиція в умовах автократії – це така опозиційна (наприклад, дисидентська) група, яку політичний режим повинен

визнати як партію (однак ще цього не зробив). Партійна політична опозиція в умовах автократії – це така опозиційна група, яку політичний режим визнав як партію (але не обов'язково як парламентську). Нарешті, законодавча політична опозиція в умовах автократії – це така опозиційна група, яку політичний режим визнав як партію і якій дозволив брати участь у легіслатурі (навіть попри те, що вона могла відмовитись стати парламентською).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Висновком є те, що в умовах автократії найбільше ситуативної уваги та правових поступок потребує потенційна і партійна (незаконодавча) політична опозиція, а найбільше матеріальних поступок – законодавча політична опозиція, яка майже завжди кооптована політичною владою у межах легіслатур, однак не урядів чи інших вузьких автократичних або довтоладиктаторських клік. Суплементарно важливо, але потребує підтвердження, і те, що політична опозиція, яка дозволяє себе кооптувати автократичною владою, частіше прагне отримати матеріальні поступки. Натомість, потенційна та партійна політична опозиція, яка не піддається кооптації автократичною владою, або прагне отримати правові поступки, або не йде на поступки взагалі, а детермінується протестними настроями та піддається репресіям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ільницька У. Політико-правовий статус політичної опозиції в демократичному суспільстві / Уляна Ільницька // Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку. — 2010. — Вип. 22. — С. 46—53.
2. Чижова О. Системні відносини влади, опозиції і прагматизму / Олена Чижова // Освіта регіону : Політологія, психологія, комунікації. — 2011. — № 4. — С. 135—140.
3. Albrecht H. How Can Opposition Support Authoritarianism? Lessons from Egypt / Holger Albrecht // Democratization. — 2005. — Vol. 12. — No. 3. — P. 378—397.
4. Albrecht H. Political Opposition and Authoritarian Rule in Egypt : Dissertation / Holger Albrecht. — Eberhard-Karls Universität Tübingen, 2008. — 210 p.
5. Anderson L. Lawless Government and Illegal Opposition : Reflections on the Middle East / Lisa Anderson // Journal of International Affairs. — 1987. — Vol. 40. — No. 2. — P. 219—232.

6. Aspinall E. *Opposing Suharto : Compromise, Resistance, and Regime Change in Indonesia* / Edward Aspinall. — Palo Alto : Stanford University Press, 2005. — 328 p.
7. Conrad C. *Constrained Concessions : Beneficent Dictatorial Responses to the Domestic Political Opposition* / Courtenay R. Conrad // *International Studies Quarterly*. — 2011. — Vol. 55. — No. 4. — P. 1167—1187.
8. Franklin J. *Political Party Opposition to Noncompetitive Regimes : A Cross-National Analysis* / James C. Franklin // *Political Research Quarterly*. — 2002. — Vol. 55. — No. 3. — P. 521—546.
9. Gandhi J. *Cooperation, Cooptation, and Rebellion under Dictatorships* / Jennifer Gandhi, Adam Przeworski // *Economics & Politics*. — 2006. — Vol. 18. — No. 1. — P. 1—26.
10. Gandhi J. *Coordination among Opposition Parties in Authoritarian Election* / Jennifer Gandhi // Prepared for presentation at «Dictatorships : Their Governance and Social Consequences» conference at Princeton University, April 25–26, 2008. — 22 p.
11. Greene K. *Opposition Party Strategy and Spatial Competition in Dominant Party Regimes. A Theory and the Case of Mexico* / Kenneth F. Greene // *Comparative Political Studies*. — 2002. — Vol. 35. — No. 7. — P. 755—783.
12. Grodsky B. *Resource Dependency and Political Opportunity : Explaining the Transformation from Excluded Political Opposition Parties to Human Rights Organizations in Post-Communist Uzbekistan* / Brian Grodsky // *Government and Opposition*. — 2007. — Vol. 42. — No. 1. — P. 96—120.
13. Ionescu G. *Opposition : Past and Present of a Political Institution* / Ghița Ionescu, Isabel de Madariaga. — London : The New Thinker Library, 1968. — 213 p.
14. Lawson S. *Conceptual Issues in the Comparative Study of Regime Change and Democratization* / Stephanie Lawson // *Comparative Politics*. — 1993. — Vol. 25. — No. 1. — P. 183—295.
15. Leca J. *Opposition in the Middle East and North Africa* / Jean Leca // *Government and Opposition*. — 1997. — Vol. 32. — No. 4. — P. 557—577.
16. Linz J. *Opposition to and under an Authoritarian Regime : The Case of Spain* / Juan J. Linz // *Dahl R. Regimes and Oppositions* / Robert Dahl. — New Haven : Yale University Press, 1973. — P. 171—259.
17. Lust-Okar E. *Structuring Conflict in the Arab World : Incumbents, Opponents, and Institutions* / Ellen Lust-Okar. — Cambridge University Press, 2005. — 296 p.
18. McLennan B. *Cross-National Comparison of Political Opposition and Conflict* / Barbara McLennan // *McLennan B. Political Opposition and Dissent* / Barbara McLennan. — New York, London : Dunellen, 1973. — P. 381—393.
19. Shils E. *Opposition in the New States of Asia and Africa* / Edward Shils // *Government and Opposition*. — 1966. — Vol. 1. — No. 1. — P. 175—204.

Стаття надійшла до редакції 02.03.2017